

Ett svenskt Arkadien

– landskapet i svenska orsbeskrivningar 1800–1860

av Leif Runefelt

I denna uppsats redogörs för landskapssynen i svenska orsbeskrivningar under 1800-talets första hälft. Med en orsbeskrivning avses en text vari skildras en socken, ett pastorat eller ett härad. Författarna var vanligen agrara ståndspersoner, som skrev på eget bevåg, men ofta på uppmaning av länets hushållningssällskap, eller också, särskilt under periodens senare del, inom ramen för sitt yrke som lantmätare. Många beskrivningar trycktes av hushållningssällskapen eller av de enskilda författarna; flertalet förblev otryckta, men många av dessa har tryckts av en lokalhistoriskt intresserad eftervärld. Varje enskild beskrivning är unik, men genren är tyngd av former och stereotyper, så väl vad gäller uppbyggelse som innehåll. Där ingår normalt en redogörelse för traktens topografi och geografi, dess jordbruk och andra näringar, dess kamerala och ekonomiska beskaffenhet, samt ofta en historisk eller antikvarisk tillbakablick. Redogörelserna för ortens säterier och andra ståndspersonsboställen ges mycket plats, samtidigt som allmogens liv, seder, karaktärsdrag och -brister berörs, ibland mycket ingående, ofta tämligen stereotyp och med utgångspunkt i allmogens moraliska halt.¹

Orsbeskrivningarna som genre härstammar från den frihetstida utilismens glansdagar, vilket har gjort att de ofta förknippas med denna tids ambition att ”kartlägga” landet. De har därmed av tidigare forskning tillskrivits en informationsöverförande funktion, där lokala fakta samlats in för vidarebefordran till en kunskapsförstärkt statsapparat. Detta har lett till att ideologiska och retoriska funktioner i genren inte undersökts, och att frågan om dess syften inte problematiserats, särskilt vad gäller det tidiga 1800-

talet, då produktionen av orsbeskrivningar kulminerade.² I en kommande monografi analyserar jag återkommande ämnen, motiv, berättelser och uttryck i det tidiga 1800-talets beskrivningar, och visar hur i orsbeskrivningarna en specifik retorik verkade för att skapa *en bild* av det agrara samhället som *uteslöt andra bilder*. I så måtto är studien en diskursanalys, då den redogör för hur en sammansättning av centrala ord och teman, utan att det explicit görs i texterna, skapar en sammanhängande struktur som skänker status och auktoritet åt vissa personer – de agrara ståndspersonerna – och legitimerar en samhällsordning där dessa gynnas, på bekostnad av andra.

Därmed menar jag att orsbeskrivningarna, långt från att syfta till saklig informationsöverföring, istället verkade för att besjunga den (manliga) agrara ståndspersonen och att framställa dennes drivande roll i det lantliga lokalsamhället som självklar och nödvändig. Det är alltså en ideologiproducerande genre med ett politiskt mål, nämligen att argumentera för en viss samhällsordning där denne ståndsperson ges en central position. Med agrara ståndspersoner avser jag då en ganska heterogen grupp, vars sammanhållande kitt kunde vara det ekonomiska kapitalet, men i betydligt högre grad utgjordes av det symboliska kapitalet: bildning, skolning och privilegier i kraft av lokal överordning. Det rör sig om prästen, officeren, adelsmannen, possessionaten, brukspatronen, och så vidare. Deras symboliska kapital särskilde dem från allmogen, och förenade dem i en specifik social högreståndskultur med lantlig bas: vad som inom nordisk forskning brukar benämnas för herrgårdskulturen.³

Ortsbeskrivningarna är, i kraft av språkrör för herrgårdskulturen, en konservativ genre som blickar bakåt till *ancien régime*, genom att hela tiden aktivera ett västerländskt retoriskt gods med rötter i antiken. I denna uppsats visar jag på en sådan aktivering, nämligen idyllen, såsom den manifesterades i det engelska parkidealet. Redogörelsen bygger på det resonemang som legat till grund för landskapshistoriska framställningar under senare tid, att kulturella och ideologiska faktorer utövar påverkan på uppfattningen av, och beskrivningen av, landskap. Det finns ingen objektiv skildring av ett landskap, utan varje landskapsskildring präglas, medvetet eller omedvetet, av beskrivarens värderingar – med landskapshistorikern Ian Whytes ord: ”any landscape is composed not only of what lies before our eyes but what lies within our heads”.⁴

Forskning har visat att en specifik landskapsyn ofta delas av en kultur, subkultur eller grupp. Stereotypa föreställningar skapas och återskapas inom ett visst sammanhang, laddade med symboler och ideologiska undertoner. Landskapet är därmed inte endast ett fenomen att betrakta, utan en del av den process som formar individuella och kulturella identiteter.⁵ Framställningar av landskap innebär förvrängningar och idealiseringar, som uttrycker framställarens uppfattningar om hur världen ser ut och hur den borde se ut. Landskapsskildringar i Ortsbeskrivningarna passar utmärkt för detta synsätt. Stereotypa, uppställda som tavlor, iscensätter de genom ett urval av landskapstyper och inslag i landskapet en världsbild och ett ideal: en idyllisk ståndspersonsvärld.

Landskapets inträde i Ortsbeskrivningarna

Sekelskiftet 1800 kan vad gäller landskapets plats i Ortsbeskrivningar ses som en skiljelinje. Därefter var en teckning av landskapet snarare regel än undantag. Under 1700-talet var de sällsynta, även om det ofta nämndes att landskapet är vackert.⁶ Det finns naturligtvis undantag, såsom Carl Fredrik Broocmans bild av Vadstenas läge år 1760 och Petter Åhstrands skildring av Ölands Norra Mot från 1768. Broocmans är

dock summarisk, och Åhstrands, med en betoning av sommartiden som särskilt vacker och med bilder av hjortar och harar och en skildring av näktergalens sång, snarast besläktad med barockens naturlyrik, vilket gör den väsensskild 1800-talets Ortsbeskrivningar och deras landskapsskildringar: där nämns inte årstiderna och förekommer inga djur.⁷

Under 1790-talet gör landskapstavlorna eller landskapsmålningarna sin egentliga entré i Ortsbeskrivningarna. Med dessa termer avser jag passager då författaren beskriver landskapets utseende såsom det ser ut från en vald plats – till skillnad mot de geologiska, biologiska och topografiska redogörelser som ofta finns i Ortsbeskrivningar, där höjder, vattendrag, sjöar, kärr och så vidare nämns. Exempel är Pehr Osbecks beskrivning av Hasslövs pastorat från 1796, och Jonas Swananders disputation under Erland Samuel Brings presidium om Bara härad från 1796. Det nya framgår tydligast i Nils Henrik Sjöborgs kända *Blekings historia och beskrivning* (1792): här ges estetiken eller *landskapsupplevelsen* en mer framträdande plats.

... Naturen tycks i Bleking visa sig i all sin förtjusande skönhet. Under det att örat uppfylles av vattenfallets mäktiga buller eller bäckens ljuvare sorl och fåglarnes sånger, har ögat en skiftande utsikt av berg och dalar, åkrar och ängar, sjöar och floder. Skogen omgiver allt, och har även sina förändringar. Löv- och barrskogarna äro ömsom glada och dystra... Själva den nakna klippan hänger icke förgäves över djupet.⁸

Denna nya beskrivning av landskapet, med variationsrika vyer, porlande vatten och nakna klippor äger tydliga drag av romantik. Kan landskapets inträde i Ortsbeskrivningarna följaktligen vara en följd av den landskapets uppgraderade ställning inom den kulturella eliten i Sverige, som kom med romantiken? Antagligen. Romantikens växande naturkänsla är välkänd. Rousseau var en tidig förebild med sin *Emile, ou de l'Education* (1762, svensk översättning 1805), där den schweiziska alpidyllen spelar en nästan lika framträdande roll som själva huvudhistorien. Rousseaus naturromantik fick ett större genombrott genom olika populariseringar, framför allt

av Salomon Gessner, som genom sin idylldiktning tömde Rousseaus alplandskap på intellektuellt djup för att ersätta det med pastorala kärleksäventyr uppställda efter ett ständigt upprepat mönster. Alperna fascinerade även Albrekt von Haller och många andra författare på kontinenten, samtidigt som MacPhersons ossianska sånger infogade keltiska landskap i den anglosaxiska litteraturen. När Wordsworth skrev sin berömda dikt från floden Wyes dalgång, *Lines Written above Tintern Abbey ...* (1798) utgick han från en central utsiktspunkt i den brittiska ”pittoreska” tradition som med William Gilpin som främsta namn under 1700-talets andra hälft strävade efter att uppdatera och förnya landskapsupplevelsen inom konsten. Det pittoreska, landskapet och landskapskonsten var under det sena 1700-talet föremål för en långvarig teoretisk diskussion. Gessners idyller översattes till svenska på 1790-talet; välkända svenska speglingar av den internationella debatten var Oxenstiernas berömda dikt *Skördarne* (utgiven 1796) och Linnerhielms *Bref under resor i Sverige* (första delen utgavs 1797).⁹

Den mer positiva synen på landskapet och landskapsbetraktelsen visar sig inte minst inom konsten, där landskapsmåleriet genomgick en statusökning kring sekelskiftet 1800. Svenskt måleri under perioden 1800–1850 var vare sig omfattande eller högtstående, men de som var framstående var alla gedigna landskapsmålare, med Carl Johan Fahlcrantz i spetsen.¹⁰ Ett tydligt bevis på landskapets ökade ställning i Sverige var annars den begynnande utgivningen av *Voyages pittoresques*, böcker som i text och framför allt bild skildrade pittoreska, det vill säga sköna, landskap från olika perifera delar av Europa, som Skottland och Norge. Där framställdes ruiner och vilda landskap idealiserade och förvrängda enligt ett pittoreskt regelverk i Gilpins anda.¹¹ Såväl framstående som mindre framstående konstnärer genomförde sådana; Fahlcrantz, Graffman, Gillberg, samt förstas Anders Fredrik Skjöldebrand med sin *Voyage pittoresque au cap du Nord*.¹²

Vykort från ortsbeskrivningarnas värld

Den första läsaren av ortsbeskrivningar ser är att där tecknas ett annat landskap än det pittoreska, ett som snarare än det dramatiska betonar det odlade och vänliga, såsom i lantmätaren Carl Georg Colleens beskrivning av Överlänns socken i Ångermanland år 1852:

Då man anländer från Botheå till lands eller sjös, så erbjuder orten på flera ställen taflor af sällsynt skönhet. Så höjer sig på högra stranden öfver flodbädden Öfver-Länns kyrka med deromkring belägna till större delen välbyggda byar, i en behaglig trakt, från hvilken man kan öfverskåda åtskillige större och mindre delar af Ådalen; – så sluta sig flera grupper af löfskog kring det till sin belägenhet.¹³

Den beskrivning av landskap som Colleen erbjuder är typisk för ortsbeskrivningar från hela undersökningsperioden. Vi skickas vykort från 1800-talets början: författaren utgår från en eller flera valda platser, såsom ett ståndspersonsboställe eller på kyrkbacken, varifrån han låter den tänkte läsaren blicka ut över nejden. I Petter Lindskogs arbete över Skaraborgs stift (1812–16) finns en rad sådana utblickar, korta och effektiva: ”Kyrkoherde-bostället [i Österplana] ... har en vidsträckt och skön utsigt: ellofva kyrkor och flera vackra föremål kunna ses från ett och samma fenster”. Organisten Johan Portin, vars beskrivning över Övertorneå färdigställdes på 1820-talet, står vid Kengis bruk och blickar ut över ett landskap som består av kullar, ”hvilka sluttande nedsänkes, och åter upstiga ur djupa och runda Dalar, hvaraf en är uti fronten med en tätbevuxen asplund”. Abraham Ahlqvist skriver om västra Öland (1822) att ”ifrån Ottenby till Borgholm framställer sig en skön tafla, tecknad genom de mäst förwånande Natursituationer”, med utsiktspunkter och bokskogar. Kyrkoherden Pehr Friman tar i sin beskrivning över Mofalla socken i Skaraborg år 1843 utgångspunkt från kyrkan, som han väl tycker har en endast hyfsad plats i landskapet: ”Trackten kring kyrkan är högländ och är med sina visst icke vidsträckta utsigter icke utan behag”.¹⁴

Jag ska längre fram återkomma till frågan om

FIGUR 1. Lövskog, ett stilla vatten, ett herresäte som enda mänskliga boning. Detta ideala, idealiserade, landskap är också ortsbeskrivningarnas: tillrättalagda vykort från 1800-talet. Carl Johan Fablcrantz, Utsikt över Haga, 1811, Nationalmuseum.

utsiktsplatsen; tills vidare står själva utsikten i fokus. I 1840- och 1850-talens lantmätarbeskrivningar finns en rad passager av ovanstående typ. Om Nederluleå heter det, att socknen erbjuder flera angenäma utsikter över vackra och välodlade trakter, med skogsbeklädda berg i fonden.¹⁵ I en beskrivning från 1850-talet över Vallentuna socken av Johan Nilsson heter det:

Socknens utseende antyder för övrigt en viss trefnad. Den skogbevexta sydöstra sidan lemnar snart utrymme för en friare utsigt; den antika kyrkans höga, spetsiga torn framskyttar redan på afstånd mellan träden, och derefter utbreder sig ett landskap, som i söder begränsas af Wallentunasjön med dess vackra, med lövskog bevexta stränder; på hvars sydöstra sida Sätessgården Bellsta i sin prakt och moderna stil mellan lummiga ekar gör ett angenämt afbrott mot den gamla, forngöthiska kyrkan, som är belägen på en höjd vid norra ändan af sjön.¹⁶

På samma sätt beskriver en lantmätare i Skaraborg, Carl G. Palmgren, socknen Leksbergs landskap med hjälp av en skön tavla år 1857:

Socknens läge och omväxlande natur framställa för åskådaren en wacker vue. Sålunda visar sig då man anländer från Björsäter och kommer till den så kallade Leksbergs backe, först Mariestad i fonden, till venster sjön Wenern samt Thorsö med dess kyrka och flere vackra åbyggnader, till höger ån Tidån med Hinsbergs, Karleby och Kjekstads bördiga åkerfält, hvilka på detta afstånd otvifvelaktigt tjusa hvarje åskådares öga.¹⁷

När landskapet framställs i vykortform är dels den obehindrade utsikten, dels dess innehåll central: landskapet ska vara öppet och varierande. Landskapstavlorna rymmer vissa element: ett vatten, gärna en flod som ringlar sig fram eller en ojämn kust med vikar och sund. Ett gods

eller ett kyrktorn utgör hållpunkter för ögat i en bild som består av öppna fält och stilla vattendrag.¹⁸

Det frånvarande i landskapet

Liksom senare tiders faktiska vykort är ortsbeskrivningarnas landskapsmålningar falska stereotyper. Det intressanta är då vad som normalt *inte* finns med på vykortet. Det finns lövskog och kullar, men knappt någon barrskog och knappt några berg, annat än som fond. Saknas gör också kärren och mossarna, liksom gränsdragningar av åkrar och ängar, skillnader mellan skiftade och oskiftade byar samt alla inhägnader som var en evig källa till debatt i riksdag och lantbruksfora vid samma tidpunkt. Saknas gör vanligen icke-agrara näringar – städerna förstås eftersom de flesta socknar inte rymde några sådana, men också brukens industribyggnader, marknadsplatser, sågar, kolmilor, tjärdalar, märkegropar, torvtäkter, stenbrott, och så vidare. Slutligen saknas också de människor som bebor landskapet.

Det kan vara illustrerande att ta upp några fall där dessa landskap faktiskt förs in i målningarna. Olof Emanuel Näslund författade kring 1857 i sin egenskap av lantmätare en beskrivning över Njuranda pastorat i Medelpad. Han var inte helt nöjd med traktens utseende:

Socknens egoområde [utgör] ett helt och hållet flackt kustland, som på intet ställe företer någon egentligen skön utsigt, åtminstone ej i den storartade skala, Medelpad och Ångermanland i synnerhet har att uppvisa. Lägenheter gifvas väl, vid vilka ögat med välbehag dröjer, men dessa äro nog så inskränkta och trötta dessutom snart åtminstone det norrländska ögat, hvilket vant sig vid att skåda grönskande höjder och blånande berg såsom ramar kring den behagliga taflan.¹⁹

Det flacka är inte intressant, då det inte erbjuder betraktaren den önskade variationen. Samma uppfattning delger oss Anders Lignell, prost i Kila i Värmland men även författare av en beskrivning över Dalsland (1851–52). Om detta heter det – under rubriken *Taflan af landet* – att landskapet överallt erbjuder härliga utsikter av mest växlande beskaffenhet, förutom vid ett

område av mo som Lignell kallar Ödsköld, samt på den lilla slättbygden vid Väneren.²⁰

Barrskogen är inte uppskattad. I Johan Portins beskrivning från Övertorneå framhålls en asplund vid bruket medan skönheten i övrigt framhålls *trots* de vilda skogarna och de stora bergen. Jonas Allvins beskrivning av Vista härad i Jönköpings län rymmer flera landskapsbilder där traktens långsträckta barrskogsområden finns med, men inte med några goda ord. Trots att sjöar och vattendrag är ett standardinslag i det goda landskapet kan en sjö i Gränna socken, Långsjön, inte räknas dit, då den ligger mitt i skogen: ”såsom liggande i en af socknens vildare trakter, har den en ganska hemsk anblick”.²¹

Landskaphistorisk forskning har visat att utelämnningar av denna typ vare sig har varit ovanliga eller utan ideologiska syften. Det brukar sägas att det realistiska landskapsmåleriet uppstod i Nederländerna under slutet av 1500-talet. Som dock Ann Jensen Adams har visat saknar den holländska guldålderns landskapsmåleri vanligen det som skapade den ekonomiska blomstringen: där finns inga torvtäkter utan istället pastorala lundar, inga prämar på nygrävda kanaler utan istället små båtar på slingrande floder. Under en tid av hastig landskapsförändring framställdes realistiskt men nostalgiskt det försvinnande eller redan försvunna. Det högeffektiva holländska jordbrukslandskapet reducerades till pastorala bilder där herdar vallade sina fåtaliga djur. Det finns alltså ingen möjlighet att utifrån detta landskapsmåleri få en realistisk bild av landskapet. Målningarna beställdes och samlades av landets borgerliga härskarklass, som bodde i städerna men ägde merparten av de landskap som förändrades med hjälp av köpt arbetskraft, som inte heller förekommer på målningarna. Det målade landskapet gav den stabilitet, trygghet och skydd mot effekterna av storskaliga kommersiella projekt som det verkliga landskapet inte kunde erbjuda.²²

Enligt en studie av John Barrell om engelskt landskapsmåleri under enclosurerörelsen framställde detta den engelska landsbygden som ett pastoralt ideallandskap präglad av oföränderlighet, stabilitet och enighet. Syftet var inte enbart estetiskt, utan även att dölja de kraftiga orättvi-

sor och svåra umbäranden som följde av jordbrukets omvandling men som gagnade den grupp som beställde målningarna. Barrells slutsats är att landskapsmåleriet tjänade till att framhålla och reproducera en viss grupps bild av verkligheten och denna grupps överordnade ställning i agrarsamhället: det betonade de sociala och ekonomiska värden som herrskapen uppbar på bekostnad av andra synsätt.²³

De holländska mästarna och de engelska landskapsmålarna verkade, på skilda sätt, inom den västerländska pastorala traditionen.²⁴ Det pastorala landskapet var för det första det av människan i vid bemärkelse odlade landskapet, präglat och kontrollerat av mänsklig verksamhet. Barrskogen, bergen, torvmarkerna, ljunghedarna utgör det vilda, och det uppskattas inte inom den pastorala traditionen. Denna var för det andra en bild av oföränderlighet, vad gäller både landskap och sociala förhållanden. I samtiden både synliga och kännbara förändringsprocesser osynliggjordes i konsten. I mossar, vid inhägnader, i industrier skedde arbete, utveckling, förändring. I landskapsbilderna framställdes nostalgiskt en välordnad natur som passade herrskapen. Detta gäller även de svenska Ortsbeskrivningarna.

Ett passande landskap: den engelska parkens leende natur

Det är alltså inte Walter Scotts eller Frithiofs och Ingeborgs landskap, utan snarare Vergilius bukoliska nejder, som tecknas av Ortsbeskrivarna – ett lugnt, grönskande och leende landskap. Det centrala är ögonfägnaden; variationen i ett vidsträckt, öppet och böljande landskap, där vattendrag, kyrktorn och trädlundar utgör intressekapande vilopunkter. I mindre skala fick detta konstruerade pastorala landskap ett kraftigt genombrott i Sverige kring sekelskiftet 1800 i form av den engelska parken. Vi kan sålunda ha att göra med en konstens ideala framställning av naturen överförd på skriftliga beskrivningar av en verklig, i bemärkelsen platspecifik och icke människoskapad natur.

Den engelska parken var ursprungligen ett mode tillkommet i protest kring mitten av

1700-talet mot den ”franska” Le Nôtre-stilen, som med dess strikta, symmetriska formklippa trädgårdar som då dominerade slotts- och herrgårdsvärlden. Det kom under gustaviansk tid att få sitt genombrott i Sverige, något som Magnus Olausson utrett i detalj. Det utmärkande för den engelska parken var enligt Olausson dess gränsöverskridande karaktär: inte endast gjorde den gränserna mellan godsets trädgård, park, ägor och omvärld otydliga, den förenade också tidens estetiska tänkande med 1700-talets starka utilitistiska tradition genom att ge utrymme för agrara nyttiga verksamheter inom parkens ram, något som äldre ideal förbjöd.²⁵

Den äldre parken hade varit enbart konst – den saknade varje återspeglning av ett naturligt landskap. I den engelska parken däremot förenades konst och natur, men endast på så sätt att *konsten hjälpte naturen på traven*. Det verkliga landskapet rymde visserligen många sköna företeelser, men de var inte optimala ur en tänkt betraktares synvinkel. Olausson visar att den engelska parken inte alls skulle imitera naturens landskap. Tvärtom skulle den konstruera ett landskap som förmådde påverka betraktaren emotionellt i högre grad än det naturliga landskapet. Detta skulle ske genom att till synes autentiska element planerades och placerades utifrån logiska resonemang om störst effekt. Olausson framhåller: ”Slutresultatet var dock tänkt som ett stycke förädlad natur med en helt annan täthet än den mer slumpmässigt hopfogade fysiska verkligheten”.²⁶

Den engelska parken som ideal levde vidare långt in på 1800-talet: en park vars syfte var att för betraktaren presentera ett idealiserat landskap som väckte dennes känslor. Dess nyckelord var mångfald och variation, med öppna vyer avbrutna av skogsdungar, vattendrag och intressanta, ”pittoreska” vyer och föremål, såsom ett antikt tempel, en ruin, en bro, och så vidare. Relationen mellan konst och natur, det konstnärligt arrangerade landskapet, stod alltså fortsatt i centrum. Såväl Catharina Nolin som Siegrun Fernlund har i sina studier över trädgårdskonsten under 1800-talet visat att denna syn på parken som förskönad natur var gängse även vid seklets mitt.²⁷ En lång rad stånds personer under seklets

första hälft, av olika slag och förmögenhet, försökte i varierande grad förverkliga den engelska parkens ideal vid sina herrgårdar och boställen. De som planerade, ritade och skapade engelska parker går enligt Olausson att föra till två olika kategorier. Den ena utgjordes av adliga amatörer. Den andra gruppen bestod av arkitekter, officerare och godsägare med förflutet inom fortifikationen. Dessa var såväl skolade i professionell civil och militär arkitektur som hade erfarenhet av stora anläggningsarbeten, rymmande sprängning och schaktning.²⁸ Kunderna var deras likar: frälse och ofrälse ståndspersoner, en och annan köpman som dragit sig tillbaka till landet.

Såväl samtida berättelser som sentida forskare har lyft fram dessa otaliga parkprojekt. Som exempel kan nämnas Göran Ulvängs detaljstudie av utvecklingen av herrgårdars trädgårdar och parker under 1700-, 1800- och 1900-tal i Lagunda härad i Uppland; där framgår tydligt såväl landskapsparkens genombrott under det tidiga 1800-talet, som dess ofta ganska begränsade storlek.²⁹ Inte endast världsliga ståndspersoner anlade engelska parker, utan även präster. Bengt Cnattingius nämner några i södra Östergötland: vid Ringarum, vid Rystad och Björsäter, vid Åsbo och Törnevalla och Asby.³⁰ Flera av dessa prästgårdsparkar anlades på 1820-talet eller senare. Bland ståndspersoner av lägre rang är Årstafrun, Märta Helena Reenstierna, och hennes make ett bra exempel. Av hennes dagböcker framgår att trädgården var Reenstiernas ögonsten samt rymde olika tillflyktsorter, som ett lusthus uppe i en pil, ett eremitage, samt en planterad höjd vid namn *Belle Montagne*. I många dagböcker och reseskildringar framgår att promenader i herrgårdsparkerna var ett standardinslag i herrgårdskulturens umgänge. Som det heter i en av dessa: "Frun proponerade en promenad i trädgården, den man hvarken kunde eller ville afslå".³¹

Även Ortsbeskrivningarna, med deras tonvikt på herrskapens sätesgårdar och boställen, rymmer omnämmanden av engelska parker runt om i riket. Från Roslagen tar Fredric Wilhelm Radloff upp Forsmarks berömda föredöme, men även Beatebergs park anlagd av en greve Bunge. Vad gäller Locknevi socken framhåller Anders Ekbeck brukspatronns Steens vackra park, medan

Bexell år 1819 lyfter fram kommerserådet A.J. Hammars park i Eldsbergs socken, Halland.³² Det är dock i de små landskapstavlorna som den engelska parken sätter sin prägel på Ortsbeskrivningarna. Den engelska parkens återskapade natur var kontrollerad, sentimental, variationsrik. Den erbjöd en undanskymd viloplats för den trötte och en rad olika moment för betraktaren och flanören. Steget från att skapa en engelsk park som en idealiserad natur till att framhålla engelsk-park-liknande inslag i landskapet som det mest sevärda och åtråvärda är inte särskilt långt. Om det i Ortsbeskrivningarna saknas grottor och eremitage finns däremot det böljande landskapet, utsiktspunkten, den obligatoriska variationen, stillheten, ögats vilopunkter. Ibland blir påverkan från parkkonstens sentimentala flanerande övertydlig, som i en skildring av naturen runt Galtströms bruk i Njuranda pastorat i Medelpad, av lantmätaren Olof Emanuel Næslund:

Öfwerallt leker vinden i lönnars, almars och lindars kronor och i förgrunden erbjuder mången gräsbänk wandraren att njuta i dubbelt hänseende. Här har naturen räckt konsten en hjälpsam hand, hwarföre också intet blifwa åsidosatt, som kan bereda nöje och beqvämighet.³³

I Johan Erik Petris beskrivning över Mörkö socken ges den engelska parken vid Tullgarns slott och en obodd ö där allmogens djur betar snarlika utseenden. På den öde ön råder "en behaglig omväxling af grönskande fält och skuggrika lundar, bestående af nästan alla slags här på orten wildt växande löfträd"; på Tullgarn har prinsessan Sophia Albertina efter 1807 anlagt en till vila inbjudande park, där rara utländska träd planterats, "jämte nästan alla slags inhemska wildt växande löfträd".³⁴ Även Sven Peter Bexells beskrivning av Halmstads omgivning (1819) leder tanken till ett parklandskap, då staden omsluts av "de skönaste romantiska omgivelser", av Nissaströmmen med dess trädgårdar och lövträdbevuxna stränder, av vackra åkerfält och av en vidsträckt utsikt över Lagafjärden.³⁵ I en senare beskrivning, Georg Gustafssons över Tygelsjö och Klagstorps socknar i Malmöhus Län (ca 1855), påpekar författaren att landskapet inte alls är en slätt, utan mer har utseendet av en

storartad trädgård, där omväxling och variation bidrager till att ”i hög grad försköna taflan”.³⁶

En tydlig illustration av parklandskapets betydelse ges av Gustaf Bernhardts beskrivning av Björkviks socken i Södermanland. Denne står vid kyrkan och noterar att det för utsikten över vattnet borde rensas litet bland träden. Därefter målas följande bukoliska idyll:

Närmast deromkring Prestgården med sina planteringar å ena sidan, å andra det vackra Hagbyberga, mitt i hwars sköna Park en ståtlig Karactersbyggning höjer sig öfwer träden som ett Italienskt tempel; en wacker strand, åkerfält, löfrika ängar och berg åt landtsidan; öfwer Wallawiken det åldriga Marieberg på en utskjutande bergklippa; en widsträckt utsigt längs åt sjön och åt andra kusten, der Halla kyrka synes, der ängar, holmar och skogbewäxta berg återspegla sig i den lugna wattenytan, och der i synnerhet det sköna Åkerö med sina präktiga byggnader synes som en simmande ö.³⁷

I exemplet sammanflätas ett parkliknande landskap och en landskapsliknande park, samtidigt som Bernhardt betonar att det är med herrskapens ögon han ser: ståndspersonsboställena dominerar denna stilla, orörliga bild. Att den närmsta herrgårdens *corps-de-logi* reser sig som ett italienskt tempel för tankarna till Vergilius landskap och stärker den pastorala visionen.

Point de vue. En klassaspekt

Bernhardts skildring ger anledning till en kort exkurs. Det faktum att han står vid kyrkan bör kommenteras. Ortsbeskrivningarnas landskapsmålningar har inte endast förhållandet mellan natur och kultur och den estetiska upplevelsen gemensamt med den engelska parkens ideal. Också sättet att betrakta landskapet från bestämda utsiktspunkter hör dit, och här finns en social aspekt och en klassaspekt att ta hänsyn till. I Adolf Törneros brev finns en beskrivning av en kort resa i Upplands bergslag år 1822. Törneros besöker Forsmarks bruk. Vid detta besök tar han enligt gängse sed in hos herrskapsfolket på Forsmark, som trots att de står långt över Törneros i rang inom herrgårdskulten ändå i gästfrihetens avseende är hans likar, just genom att de hör till denna värld. De far gemensamt ut

på bygden, där de först betraktar brukets verksamheter, om vilka inga ord alls slösas. Därefter väntar ett besök i kyrkan:

Wi gingo derföre, för att få en riktig point de vue upp i Kyrkan och dess vackra torn, och njöto af utsigten, skrefvo våra namn i den i tornsalongen öppnade Album ...³⁸

I tornet finns en gästbok där besökare ur rätta kretsar kan skriva sina namn. Den tydliga glömske Törneros finner något förvånad sitt eget namn i boken: utsikten från tornet ingick tydligt i ett besök på orten. Därefter far sällskapet vidare, genom en skog som var som en öken, till Gimo bruk, där de åter trakterades av herrskapet på plats.

Passagen är talande – och inte endast vad gäller synen på skogen. Liksom resenären är ortsbeskrivaren hänvisad till ett specifikt socialt umgänge. Törneros ordval, *point de vue*, eller utsiktsp plats, är då intressant. Ortsbeskrivaren lär förvisso ofta ha skrivit sin beskrivning på kammaren efter avslutad resa eller i något gästrum inför nattvilan. Likafullt är det rimligt att anta att de vykort han målar upp har målats från en specifik plats. Vilken? Ett kyrktorn som i Törneros fall är säkert inte ovanligt. I själva verket bygger det engelska parkliknande landskapet på att det kan betraktas från vissa specifika platser och att dessa platser är tillgängliga för, och i bästa fall reserverade för, herrskapsfolket. Ortsbeskrivningarnas författare levererar inga beskrivningar av utsikten från gårdar och torp, men det beror inte på att de inte skulle ha några utsikter, utan på att författarna inte besökte dessa, ännu mindre skrev om sådana besök. Jonas Allvins beskrivningar av härader i Jönköpings län utgör goda exempel. I till exempel skildringen av Östbo härad finns en rad typiska landskapsmålningar där hemska skogar och mossar varvas med vackra kullar och åkerfält. En pittoresk beskrivning ges från Hörle bruk i Värnamo socken:

I stora våningens fönster ser man Lagan, bred och lugn, framträdande utur ett mörkt skogsvalg, nedvandra emellan löfängar, förbi trädgården till störtningen utför klippan, hvarefter ån, sedan hon der brusande förrättat det åliggande

hvertill menniskan tvingat henne, lika lugnt fortsätter sin vandring åt söder, der hon åter uppslukas af en djup skog.³⁹

Beskrivningen är intressant inte enbart därför att den elegant så att säga pastoraliserar den industriella verksamheten och gör den osynlig genom ett inlindat omnämmande av den nödvändiga vattenkraften. Allvin står dessutom i fönstret på *Corps-de-logiet* och målar sin tavla – ett *point de vue* helt exklusivt för dem som åtnjuter herrskapskulturens gästfrihet. I utsiktspunkten förenas umgängeskulturen, estetiken och ideologin. Den är en bärande idé i den engelska parken: innan betraktaren kommer till eremitaget, sjön eller templet, har det redan gått att skymta från en utsiktsplats. Den omskapade, omväxlande naturen bjuder på sig själv allra bäst från väl utvalda platser.

Ett opassande landskap – göticismens hårda natur

Romantiken rymde, som framgått ovan, en annan landskapsbild, som rönt stor popularitet i breda lager av den bildade befolkningen, och som figurerade som inslag i engelska parker, men som starkt kontrasterar mot ortsbeskrivningarnas vykort:

Se kring dig! Flammande kring fjällen fästet
svänger,
utöfver forsens svall förvägna klippan hänger,
och skogen, hvart du går, omgiordande din stig,
står hög och allvarsam och blickar ner på dig.
Här sjunker dal vid dal, der klyft på klyfta lastad
står opp, i hedendag af jättehänder kastad.⁴⁰

Tegnérns berömda skildring av det svenska landskapet i dikten *Svea* från 1811 framhåller som specifikt nordiskt just det som saknas eller beklagas i ortsbeskrivningarna: vilda forsar, höga klippor, stora skogar – endast slättlandskapet ratas av båda idealen. Tegnér var tillsammans med Geijer de ledande gestalterna i *Götiska förbundet*, den svenska romantikens första och starkaste fäste under det tidiga 1800-talet. Förbundet hade som syfte att genom framför allt studier av forntiden framhålla den nordiska egenarten,

i litteratur såväl som i konst.⁴¹ Det råder ingen tvekan om att de götiska idealen fick en ganska framträdande plats inom det tidiga 1800-talets kulturliv. *Fritiofs Saga* fick en genomslagskraft som inte går att överskatta; den lästes antagligen mangrant inom herrgårdskulturen liksom i hela den svenska bildade världen. Stora delar av de landskapsframställningar som fanns att konsumera på det tidiga 1800-talets kulturmarknad – litterära skildringar, landskapsmåleri – var götiska eller romantiska.

Det götiska landskapet kan figurera i några enstaka ortsbeskrivningar, men då snarast i negativ bemärkelse. Jonas Fredrik Mellin, prost och kyrkoherde i Hångsdala i Skaraborg och författare av en beskrivning av samma trakt, skriver:

[Hångsdala har en] icke obehaglig belägenhet vid ett berg, som intet visar endast kala och rysliga klippor, utan gröna småningom stigande och blomstrande högder, under de vackrare årstiderna, hvilken anblick lifvar känslan af det sköna och det höga.⁴²

Mellins filosofiska avslutning av meningen rymmer förvisso inom det romantiska, men det gör honom inte mer välvillig till det pittoreska landskapet. Exemplet är dock tidigt, innan Geijers, Tegnérns och andra författares romantiska landskapsbilder slagit igenom bland de läsande samhällsskikten, och har därför kanske låg beviskraft. Som framgått ovan har det ödsliga, de vilda bergen och de skogarna en genomgående negativ klang i ortsbeskrivningarna och det långt fram i tiden, som i Jonas Allvins skildringar från 1840- och 50-tal. Det götiska kan förvisso uppskattas men aldrig reservationslöst, och endast som ett inslag vid sidan av och som en pittoresk kontrast till det pastorala, som alltid är det väsentliga och det positivt laddade. För Skaraborgs län kontrasterar Nils Carlén 1853 det nordiskt vilda (de skaraborgska bergen...) mot de odlade fälten, som uppvisar en närmast sydlandsk naturskönhet, en hänvisning till resmål som Italien och Schweiz med starka pastorala bitoner – att Carlén föredrar denna landskapstyp framgår. I Per Henrik Widmarks Hälsinglandsbeskrivning från 1860 jämförs landskapet med Schweiz, varmed vi får både det götiska och det pastorala.

FIGUR 2. Ännu ett idealiserat landskap – men ett som inte platsar i Ortsbeskrivningarna: där hör klippor och berg till det hemska och vilda, det icketuktade. Louis Belanger, *Berglandskap med lantgård*, 1803, Nationalmuseum.

Ett "Schweizerland" är inte vilt och dramatiskt utan dalgångar "där bördiga sädes- och gräsfält omgiva floder och sjöar". Dalarna omges av dramatiska berg, från vilka man förvisso kan blicka ut över dalarna, om man klarar mödan att ta sig dit upp. På Hälsinglands bergstoppar kan betraktaren själv välja om han vill se åt öster och betrakta "leende partier av det odlade landet, med sina sjöar, floder, åkrar, ängar, byar och gårdar" eller åt väster; "inåt de stora obygdar, vilka skilja floddalarna, då ser man endast stora och vilda skogar". Detta är förvisso storartat, men mörkt. I vissa norrländska trakter är det storslaget vilda svårt att undvika, men det tjänar då normalt som en fond; det gäller till exempel flera lantmätnarbeskrivningar från 1850-talets Medelpad.⁴³

Ett produktivt landskap

Den helt avgörande skillnaden i några få ord: De som tecknade landskapen i götisk ton tecknade ett utopiskt människoideal genom att blicka tillbaka till en forntid då stolta, allvarliga odalbönder kämpade mot, och formades av, ett stolt och allvarligt landskap.⁴⁴ De som tecknade Ortsbeskrivningarnas landskap tecknade däremot en idealiserad, alla förändringar och ojämlikheter överslättande, bild av det landskap som försörjde dem själva. Därför var deras ideal ett produktivt landskap, och inte det vilda som passade i tidens rövarromaner och *voyages pittoresques*. Det finns således en dimension till utöver den estetiska och den sociala, som måste beaktas – att det i Ortsbeskrivningarna finns ett tydligt samband mellan skönhet och god ekonomi. Det är alltså centralt, *att landskapet som tecknas är det landskap som försörjer den klass som tecknar det*. Det är ett ekonomiskt landskap, som ska försörja den manliga ståndspersonen och hans familj och hushåll. Landskapet utgör deras ägor, kringmiljö och fond. Det är ett tåmjtt landskap där det inte finns någon motsättning mellan skönhet och nytta.

Per David Widegrens skildring över Östergötland kan tjäna som exempel. Denne beskriver i första volymen visserligen städerna i Östergötland, men vad gäller deras utseende utgår han strikt från dessa platser i det kringgivande land-

skapet. Sålunda har såväl Linköping som Norrköping förnämliga lägen: den förra förskönas av Stångåns förbiflytande och av närheten till Roxen, liksom av de vidsträckta åkerfält som omger staden. Den senare omges nästan på alla sidor av fruktbara åkrar och gräsrika ängar, samtidigt som Motala ström med dess vattenfall både är vackert och gagneligt. Från höjder i trakten har man det mörka Kolmården som en fond på behagligt, det vill säga tillräckligt stort, avstånd, samtidigt som kringliggande nejdens kyrkor och lantbyggnader pryder bildens närhet. Söderköping däremot får en mer negativ beskrivning. Visserligen är även denna stad "nästan rundt omkring omgiffven af fruktbara åkrar", men här finns ett aber: i nordöst gränsar staden till ett högt och vidsträckt berg, som inte besitter några skönhetsvärden.⁴⁵

I dessa stadsbeskrivningar blir det tydligt att det är det av den mänskliga idogheten välordnade landskapet som är det vackra landskapet. Ölandsbeskrivaren Ahlqvist framhåller gårderna och åkerfälten, kyrktornen och båtarna i sundet, medan han inte har något gott att säga om nordvästra Ölands dystra och ödsliga natur. Medelpadsocknen Tunas skildrare Daniel Åslund sammanfattar de vackra landskapsmålningar jag lyft fram ovan med följande ord: "Det hela utgör en behaglig vaxling af natur och konst, af idoghetens friska lif i en leende natur".⁴⁶ Det finns ingen motsättning mellan avkastning och estetik. Tvärtom: det avkastande är skönt tack vare sin nytta. Olausson har framhållit den engelska parkens teoribildnings förening av nytta med nöje, och den framgår också tydligt i många engelska parker ute i landet.⁴⁷ Återigen sammanfaller sålunda Ortsbeskrivningarnas landskap med den engelska parkens teori och praktik. Petter Lindskogs målning av Grevbäckes pastorat i Skaraborg är ett exempel:

Wetterns stränder äro i denna trakt mycket vackra, såsom beklädda med löfskog af alla slag. Jordmänen är ock mycket gynnande för fruktträd, hvaraf utvalda slag här odlas. Det är förmodligen dessa ortens behag och öfriga fördelar, som Allmänheten vill tillkännagifva, då hon någon gång kallar denna trakt för GULDKROKEN.⁴⁸

Sven Peter Bexell framställer flera gånger det

avkastande som det sköna: Varbergs omgivning till exempel är extra vacker om sommaren då vallarna är gröna och blomstrande, och Halmstad omgivs av de vackraste åkerfält, samtidigt som för ståndspersoners jordbruk mindre avkastande marktyper som berg och ljunghedar avfärdas som ”rysliga”.⁴⁹ Johan Fredrik Odenocrants beskrivning av naturen i Vårdsbergs socken är ett typiskt exempel. Det är jordbrukslandskapet som är vackert, särskilt när det är varierande: det är ”skogsparker och höjder, samt de väl dikade, jämna och stenfria Åkrarne, äfvensom de vackra Ängarna”, som ger socknen ett ”trefligt och frugtbart utseende, hvilket ökas genom de många välbyggda Byar och Hemman och den genom Socken i flera krökningar flytande Å” – det sista inslaget en närmast direkt hänvisning till ett *sine qua non* i den engelska parken.⁵⁰

Herrskapsfolket vilar tungt på jordbruket som ekonomisk bas. Ortsbeskrivningarna handlar därför endast om det produktiva *agrara* landskapet, och inte om andra produktiva verksamheter. När Tegnér tecknade det Vilda Norden i *Svea* pekade även han faktiskt på dess resurser. Det tidigare citatet kan utökas med två verser:

Tätt öfver skullran hän de höga stjernor gå;
i klippan växer jern, och männer deruppå.⁵¹

Tegnér framhåller den mest klassiska av svenska naturtillgångar, järnet, vars rikedom är unik för landet och vars hårdhet liknar de gamla göternas fasta mod. Det är emellertid anmärkningsvärt hur frånvarande alla andra näringar än jordbruket är i Ortsbeskrivningarnas landskapsmålningar. Ehuru många av dem är tecknade i bruks- och hyttbygder finns sällan en hytta eller en industribyggnad med. Om brukens *corps-de-logi* finns är det vanligen bakom betraktarens rygg – som den utsiktspunkt varifrån bilden målas. Skogar, bruk, gruvor, vattenfall – allt detta ingick dock i den pittoreska målarkonsten och därmed i det romantiska bagaget.⁵²

En målning av stilla ro – Ortsbeskrivningar som idyll

Almquist skriver i sin berömda novell *Kapellet* (1838) om Värnanäs herresäte och dess park,

att det är en av landets skönaste platser. Men det är en skönhet av ett speciellt slag: ”Det är icke en tavla, intagande genom melankoli och pittoresk fattigdom; nej, rikedom och bördighet omgiva vandraren här.” Ändå är det folktomt i Almquists berättelse; berättarens besök tilldrar sig typiskt nog i gryningen, då allt ligger tyst och stilla: ”Han mötte ännu ingen levande varelse. Tigande gick han på de slingrande sandgångarne, steg över kanalernas små broar ...”.⁵³ Detta landskap är Ortsbeskrivningarnas: ett idealiserat och tillrättalagt landskap vars estetiska kvalitet till stor del avgörs av dess produktiva förmåga. Tanken leder återigen till ett engelskt parklandskap, men också till det smalare begreppet *idyll*, uppfattat i dess mer strikta litterära mening. Idylldiktningen, av antikt ursprung, är kärleksberättelser som utspelar sig bland framför allt herdar. Men idylldiktningen var framför allt bilden av den stilla harmoniska lantlevnaden, med Gessners ord ”Gemälde von Stiller Ruhe”, en målning av stilla ro. Som Gessners ord visar och som påpekats av Vinge och Wretö rymmer idylldiktningen sådana särskilda egenskaper som gör att den lätt tar formen av landskapsbeskrivningar; de är snarast både bild och dikt i ett.⁵⁴

Idylldiktningen, en gammal och stark gren av den västerländska pastorala traditionen, förnyades och populariserades under 1700-talet av Salomon Gessner, som fick en rad efterbildare. Mot slutet av 1700-talet och under det tidiga 1800-talet blomstrade genren så att den snarast upplöstes och blev genreöverskridande. Den var en referenspunkt eller en utgångspunkt för en mängd av sekelskiftets och det tidiga 1800-talets stora författare: Jean Paul, Göthe, Oehlenschläger, Lenngren, Runeberg, Tegnér, och så vidare. Samtidigt utövade den ett starkt inflytande på de nya genrer som då fick genombrott: i biografien, i reseskildringen, i bonderomaner och folklivskildringar.⁵⁵

Tre karaktäristiska drag inom idylldikten kan belysa även Ortsbeskrivningarnas landskapsskildringar. För det första uppmärksammar dikten *rummet* och *tillståndet*, och inte *handlingen*. Idylldiktningen var en modell för en rent statisk framställning. Tidsaspekten spelar då stor roll: förändring saknas, tiden står still i idyllen. För

det andra var idyllen inte arbetets utan vilans genre. Herdarna vaktar inte får eller verkar för att på annat sätt ordna sin försörjning, utan sitter tillsammans i någon lummig lund och lyssnar på varandras flöjtspel. För det tredje, och som en följd av de föregående, närmar sig idyllen, i sin egenskap av skildring av ett harmoniskt och avskilt rum, utopin. Därmed blir förhållandet till verkligheten idyllens centrala och oöverstigligena problem.⁵⁶

Dessa tre drag är relevanta vid läsningen av ortsbeskrivningars landskapsskildringar. De utgår från utsiktspunkter och betonar ett konstruerat och välordnat produktivt agrarlandskap. De ger en rent statisk beskrivning som saknar aktörer. Fälten står frodiga av grönska, men ingen är där och sköter om dem. Överhuvudtaget förekommer ingen *handling* i landskapet, eftersom vare sig allmogens personer eller industriella verksamheter finns med. Det förekommer inget arbete i beskrivningarna, folket verkar vila i sina stugor; kanske har de som hos Almqvist inte gått upp ännu när beskrivaren som Allvin blickar ut från sitt sovrumsfönster. *Point-de-vue*-perspektivet gör också att rummet i ortsbeskrivningen är helt avskilt. De vägar och vattendrag som syns ges inte någon riktning – vart de leder är inte intressant. I denna värld, fri från arbetande människor, i vilken en kontrollerad natur avger sina frukter, syns inga av de konflikter som präglar världen. Liksom i det engelska landskapsmåleri som John Barrell behandlar slätar målningarna över alla ojämnligheter, alla orättvisor och all förändring. Draget av utopi är därmed närvarande. Vi serveras en bukolisk ståndspersonsdröm, där denne kan leva i lugn och ro på sitt jordbruk. Ortsbeskrivningarna ansluter sålunda till en månghundraårig västerländsk pastoral tradition, som i alla avseenden ligger mycket långt från den sakliga informationsöverföring, som tidigare forskning tillskrivit genren.

Idylliseringen är mer än en idealiserad landskapsmålning. Den är en del av en beskrivning av samhället och samhällsordningen, som utsluter andra, mer dynamiska beskrivningar. I dessa beskrivningar kunde andra aktörer, såsom välbärgade bönder och borgerliga element tillskrivas en större politisk betydelse. Genom ar-

bete och infrastruktur hade föränderlighet och utveckling kunnat betonas. Idyllen utsluter dessa element till förmån för en bestående, till synes oproblematisk ordning. Den idylliserade landskapsbilden är därmed ett av flera retoriska medel i ortsbeskrivningarna, varmed en samhällsordning presenteras, som kännetecknas av orörlighet, igenkännbarhet, oföränderlighet och en hierarkisk ordning, inom vilken den agrara ståndspersonen befinner sig högt upp, och därmed tjänar som en *primus motor* i det lantliga lokalsamhället: en förmodern bild av samhället. Idyllen är därmed en större del av en ideologisk argumentation, som fordrar en genomlysning i sin helhet; det måste dock ske i ett annat sammanhang.

LEIF RUNEFELT, f. 1971, Docent i historia vid Stockholms universitet. Har forskat främst kring etik, psykologi och resurshushållning i Sverige under olika tider, t.ex. i *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid* (2001), *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egennytta i frihetstidens ekonomiska tänkande* (2005) samt (red.) *Svensk mosskultur. Odling, torvanvändning och landskapets förändring 1750–2000* (2008, 2:a uppl. 2010).

leif.runefelt@historia.su.se
Historiska institutionen
Stockholms universitet
106 91 Stockholm

Noter

- 1 För en fullständig redogörelse såväl vad gäller kvantitet som innehåll, tillkomstsammanhang och subgenrer hänvisas till Adolfsson 2000.
- 2 Ett undantag är Adolfsson 2000. Hon ansluter sig till det gängse synsättet, men hon diskuterar Ortsbeskrivningar även som produkter av vad hon ser som en upplyst medelklassdiskurs.
- 3 Forskningen kring herrgårdskulturen är tämligen omfattande; här räcker att nämna Ulväng 2009 (en sammanfattning av fältet) samt Åström 1993 (en tongivande studie).
- 4 Whyte 2002, s. 9; Whyte utgår från landskapsteoretikern D. W. Meinigs skrifter, t.ex. Meinig 1976. Ofta återkommande referensverk för denna uppfattning är Barrell 1980 och Bermingham 1986.
- 5 Pocock 1979; Dellheim 1987; Howkins 1997; Mitchell 1994, s. 1.
- 6 Påståendet bygger på en genomgång av flertalet under 1700-talet författade Ortsbeskrivningar (oavsett om de trycktes i samtiden eller först under senare århundraden, vilket inte är ovanligt).
- 7 Broocman 1760, s. 156; Åhstrand 1768, s. 50f.
- 8 Sjöborg 1968, s. 89, språket moderniserat av utgivaren; Osbeck 1922, s. 131; Bring (preses)/Swanander et. al. (resp.) 1958, s. 13, 19f. Ett tidigt exempel är Hülphers 1780, s. 3.
- 9 Rousseau: Gunnarsson 1989, s. 42. Om Gilpin och den brittiska pittoreska traditionen, se Hebron 2006, s. 1-14; Marshall 2002. Om den teoretiska debatten (utifrån Schiller), se Bermingham 1986, s. 57-85. Gessner behandlas i Wretö 1977, s. 33-40, svensk idylldikning och påverkan från Gessner och andra i samma arbete, s. 138-149.
- 10 Gunnarsson 1989, s. 231, tar upp flera svenska landskapsmålare vid denna tid som Gustaf Söderberg, Lars Jacob von Rök och Gustaf Wilhelm Palm.
- 11 Frost 1997, s. 17, 19f. För en diskussion av begreppet pittoresk och det pittoreskas regelverk, se dessa sidor samt Hebron 2006, s. 6-10; Marshall 2002; S Å. Nilsson 2005, s. 46; Whyte 2002, s. 98-101
- 12 Frost 1997; S Å. Nilsson 2005.
- 13 Colléon 1956 (1852), s. 15.
- 14 Lindskog 1985 (1812-1816), s. 98. Se även s. 52, 271, 448; Portin 1967 (färdig 1820-tal), s. 101; Ahlqvist 1822, s. 325; se även s. 327; Friman 1982, s. 379 (beskrivningen tillkom 1843 men trycktes inte i samtiden).
- 15 Hollström, Bodén & Hortlund 1999 (1852), s. 23.
- 16 J. Nilsson 1979, s. 122f (1850-tal); se även beskrivningar av Nilssons kollega i trakten, Kruuse 1979.
- 17 Palmgren 1992 (1857), s. 82.
- 18 Här har endast några exempel givits; en rad ytterligare exempel på detta ges löpande i kapitlets senare avsnitt.
- 19 Næslund 1945 (ca 1857), s. 15.
- 20 Lignell 1965 (1851-52), I, s. 33.
- 21 Portin 1967 (färdigställd 1820-tal), s. 101; Allvin 1993 (1859), s. 31 (citater), 101, 178f.
- 22 Jensen Adams 1994, passim; idealisering av landskapet t.ex. s. 51-55.
- 23 Barrell 1980, passim, se t.ex. s. 15-18.
- 24 Med pastoral tradition avses verk som hämtat inspiration från den litterära pastorala genren, som är en mer specifik och begränsad företeelse; se Alpers 1996, s. ix; Whyte 2002, s. 59.
- 25 Olausson 1993, s. 16. Karling 1981, s. 8f, 12-20; Johannisson 1984, s. 37-40; Frykenstedt 1987, s. 71-98, ytterligare några östgötska exempel finns i Cnattingius 1930, s. 158ff. En litet annorlunda bild av utvecklingen under 1700-talet ges av Lindahl 1996.
- 26 Olausson 1993, s. 60f. Den internationella forskningen är omfattande; se t.ex. Whyte 2002, s. 82-86 med referenser; Marshall 2002; Bermingham 1986, s. 11-14.
- 27 Nolin 1999, s. 91, 100; Fernlund 1996, s. 31-33.
- 28 Olausson 1993, s. 151.
- 29 Ulväng 2005, särskilt s. 68-70, 2004, s. 105 med referenser. Karling 1981, s. 27-31; Selling 1937, s. 326-334, Fernlund 1996 (Skåne), s. 24-28, 30f, samt Hammarskiöld 1996, s. 128-142 (Kalmar län) för fler ex. Westberg 1931 (1817), s. 42 är en levande samtida beskrivning av en ofrälse ståndspersons anläggning (Åkers krutbruk).
- 30 Cnattingius 1930, s. 162-168; se även Ehn 1980, s. 144.
- 31 Reenstierna 1993, del 1, s. 40; del 2, s. 117, 121; del 3, s. 32. Forsell 1914 (1842), s. 12, 35, 37, 50; Forsström 1917 (1800-1801), s. 89 (citater, språket moderniserat av utgivaren); 147; Cronstedt 1934 (1817), s. 125, 127; Muncktell 1982 (1817), s. 108; af Pontin 1850 (1810), s. 35; Staël von Holstein 1937 (1816-17), 89, 94, 137, 146; Westberg 1931 (1817), s. 40-42; Gottlund 1986 (1821), s. 10.
- 32 Radloff 1983 (1804-05), s. 89 (Forsmark), 227; Ekbäck 1948 (1828), s. 53; Bexell 1923-25, s. 89.
- 33 Næslund 1945 (tillkommen mellan 1858-60), s. 51. Se även Åslund 1946 (ca 1855), s. 12.
- 34 Petri 1968 (1828), s. 12, 73.
- 35 Bexell 1923-25, II, s. 182; se även s. 282, 335.
- 36 Gustafsson 1934 (ca 1855), s. 10.
- 37 Bernhardt 1963 (1823), s. 43. Se även Radloff 1983 (1804-05), s. 227; Fallén 2000 (1821), s. 84f.
- 38 Törneros till Fredrik Ulfsparre, 31 aug-1 sep 1822, i Törneros 1952-62, I, s. 44.
- 39 Allvin 1852, s. 105; se även s. 64, 78.
- 40 "Svea" (1811), Tegnér 1882-85, II, s. III.
- 41 Frost 1997, s. 11.
- 42 Mellin 1812, s. 9. Det finns undantag där ett landskap framställs både gotiskt och positivt; t.ex. Bergman 1822, s. 25.
- 43 Carlén 1853, s. 1; Widmark 1945 (1860), s. 12, språket moderniserat av utgivaren. Som exempel på andra norrländska beskrivningar kan nämnas Næslund 1945 (ca 1857), s. 15f; Åslund 1946 (ca 1855), s. 12; Zetterberg 1988 (1849), s. 11.
- 44 Henningsson 1961, s. 213f; Gunnarsson 1989, s. 167f; Blanck 1918, s. 332-338.
- 45 Widegren 1817, s. 73 (Linköping); 125 (Norrköping); 184 (Söderköping); se även 222 (Vadstena).
- 46 Ahlqvist 1822, s. 325, 327; Åslund 1946 (ca 1855), s. 12; se även flera ovan angivna referat och citat.
- 47 Olausson 1993, t.ex. s. 16, 74, 241-249.
- 48 Lindskog 1985 (1812-1816), s. 271.
- 49 Bexell 1923-25, I, s. 166; II, s. 182, 282, 399.
- 50 Odencrants 1815, s. 4.
- 51 "Svea" (1811), Tegnér 1882-85, II, s. III.

- 52 Detta framgår av både text och bild i Berefelt 1965, s. 179–223.
- 53 Almquist 1927, s. 9–10 Värnanäs hade och har ännu mycket riktigt en berömd engelsk park, ingående behandlad redan av Linnerhielm (1797, s. 106–108); se Hammarskiöld 1996, s. 131–146.
- 54 Vinge 1992, s. 51; Wretö 1977, s. 33f, citat från Gessner s. 34.
- 55 Detta visas tydligt av Wretö 1977, s. 11, 138–172; Vinge 1992, s. 55.
- 56 Vinge 1992, s. 52f.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor och litteratur

- Adolfsson, Maria, 2000, *Fäderneslandets kännedom. Om svenska ortsbeskrivningsprojekt och ämbetsmäns folklivsskildringar under 1700- och 1800-talet*.
- Ahlqvist, Abraham, 1822, *Ölands Historia och Beskrifning. 1 Delen*.
- Allvin, Jonas, 1993, *Beskrifning öfver Wista Härad uti Jönköpings län*.
- Allvin, Jonas, 1852, *Beskrifning öfver Östbo Härad i Jönköpings Län*.
- Almqvist, Carl Jonas Love, 1927, "Kapellet", i *Folkliksberättelser*, Stockholm 1927, s. 5–59.
- Alpers, Paul, 1996, *What is pastoral?*
- Barrell, John, 1980, *The dark side of landscape: The rural poor in English painting, 1730–1840*.
- Berefelt, Gunnar, 1965, *Svensk landskapskonst från renässans till romantik*.
- Bergman, Johan Magnus, 1822, *Beskrifning om Dalarne eller Stora Kopparbergs Län. Första Delens Första Häfte* [inget mer utkom].
- Bermingham, Ann, 1986, *Landscape and ideology: The English rustic tradition, 1740–1860*.
- Bernhardt, Gustaf, 1963, "Beskrifning öfver Björkwik socken i Södermanland", *Björkwik. Tre sockenbeskrivningar*, utg. Per Hansson.
- Bexell, Sven Peter, 1923–25, *Hallands historia och beskrivning I–II*.
- Blanck, Anton, 1918, *Geijers götiska diktning*, Stockholm 1918, 446 s.
- Bring, Erland Samuel (praeses); Swanander, Jonas Frostenson et. al. (resp.), 1958, *Bara Härad i slutet av 1700-talet. Jonas Frostensson Swananders dissertatio gradualis de territorio Bara i översättning*.
- Broocman, Carl Fredrik, 1760, *Beskrifning öfver the i Östergötland befintelige Städer, Slott, Soknekyrkor, Soknar, Säterier, Öfverofficers-Boställen, Jernbruk och Prästegårdar med mera*.
- Carlén, Nils, 1853, *Statistik öfver Skaraborgs Län*.
- Cnattangius, Bengt, 1930, "Östgötsk trädgårdskonst", *Svenska kulturbilder. Andra bandet. Del III och IV*, utg. Sigurd Erixon och Sigurd Wallin.
- Colleen, Carl Georg, 1956, *Överlänns socken i Ångermanland år 1852. Karta och beskrivning*.
- Cronstedt, Ulla, 1934, "På Skabersjö 1817", *Skåne genom två sekler. Reseskildringar från gamla tider*, utg. Harald Schiller.
- Dellheim, C., 1987, "Imagining England: Victorian views of the North", *Northern History*.
- Ehn, Ola, 1980, "Prästgårdar i Uppland", *Uppland. Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund*.
- Ekbaeck, Anders, 1948, *Utförlig beskrivning över Locknevi Lovl. Församling försedd med enkla råd, påminnelser och undervisningar vid var sina ämnen uti Lantushållningen*.
- Fallén, Carl Fredrik, 2000, "Bihang till Esperöds ekonomiska och historiska beskrifning från år 1821", *Herrskap och hushållning på Kiviks Åsperöd med C.F. Falléns anteckningar 1821*, utg. Nils-Arvid Bringéus.
- Fernlund, Siegrun, 1996, "Aristokratins landskap. Mark, park och trädgård i 1800-talets skånska godsmiljö", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 31–32.
- Forsell, Marie-Louise, 1914, *En resa i familjevagn år 1842. Marie-Louise Forsells dagboksanteckningar*.
- Forsström, Johan Erik, 1917, *I Norrlandsstäder och Lapplandsbygd år 1800. Johan Erik Forsströms dagbok öfver resan i Norrland och Finnmarken 1800 och i Roslagen 1801*.
- Friman, Pehr, 1982, "Ekonomisk och statistisk beskrifning öfver Mofalla socken", *Skaraborgs läns Hushållnings-sällskap. Sockenbeskrivningar 1818–1843*.
- Frost, Ulla, 1997, *Till Norrige! En voyage pittoresque år 1827*.
- Frykenstedt, Holger, 1987, *Jean Jacques och Aurora Taube De Geer af Finspång och deras värld*.
- Gottlund, Carl Axel, 1986, *Dagbok över mina vandringar på Wermlands och Solörs finnskogar 1821*.
- Gunnarsson, Torsten, 1989, *Friluftsmåleri före friluftsmåleriet. Oljestudien i nordiskt landskapsmåleri 1800–1850*.
- Gustafsson, Georg, 1934, "Beskrifning, statistisk tabell och karta öfver Tygelsjö och Klagstorps socknar i Malmöhus Län", *Tygelsjö och Västra Klagstorp på 1800-talet*, utg. Fritz Thylén.
- Hammarskiöld, Britt-Marie, 1996, "Herrgårdsparker i Kalmar län", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 31–32.
- Hebron, Stephen, 2006, *The romantics and the British landscape*.
- Henningsson, Bengt, 1961, *Geijer som historiker*.
- Hollertz, Magnus, 1949, *Resa omkring en mycket liten bit av jorden*.
- Hollström, Karl Gustaf, Bodén, Nils Peter & Hortlund, Erik Magnus, 1999, "Beskrifning öfver Neder Luleå socken", *Sockenkarteverket. Om 1850-talets sockenkarteverk med beskrivning av några socknar i Norrbotten*, utg. Georg Palmgren.
- Howkins, Alun, 1997, "Land, locality, people, landscape: The nineteenth-century countryside", *Prospects for the nation. Recent essays in British landscape, 1750–1880*, utg. Michael Rosenthal, Christiana Payne & Scott Wilcox.
- Hülphers, Abraham, 1780, *Samlingar til en Beskrifning öfver Norrland. Fierde Samlingen. Ångermanland*.
- Jensen Adams, Ann, 1994, "Competing communities in the great bog of Europe: Identity and seventeenth-century

- Dutch landscape painting”, *Landscape and power*, utg. W.J.T. Mitchell.
- Johannisson, Karin, 1984, ”Det sköna i det vilda”, *Paradiset och vildmarken. Studier kring synen på naturen och naturresurserna*, utg. Tore Frängsmyr.
- Karling, Sten, 1981, ”Från Piper till Tessin”, *Fredrik Magnus Piper och den romantiska parken*.
- Kruise, Per Oscar, 1979, ”Beskrifning öfver Markims Socken uti Stockholms Län och Semminghundra Hd”, *Sockenbeskrivningar från 1850-talet*.
- Lignell, Anders, 1965, *Beskrifning öfver Grefskapet Dal*, I-II.
- Lindahl, Göran, 1996, ”Den välordnade vardagen”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 31–32.
- Lindskog, Petter, 1985, *Försök till en korrt beskrifning om Skara Stift*.
- Linnerhielm, Jonas Carl, 1797, *Bref under resor i Sverige*.
- Marshall, David, 2002, ”The problem of the picturesque”, *Eighteenth-Century Studies*.
- Meinig, D.W., 1976, ”The beholding eye. Ten versions of the same scene”, *Landscape Architecture*.
- Mellin, Jonas Fr., 1812, *Beskrifning öfver Hångsdala församling i Skaraborgs Län*.
- Mitchell, W.J.T., 1994, ”Introduction”, *Landscape and power*, utg. W.J.T. Mitchell.
- Muncktell, Johan Fredric, 1982, *Prosten Muncktells dagbok. 2. Sevala. 13 juni 1816–8 maj 1821*.
- Næslund, Olof Emanuel, 1945, *Beskrifning jemte statistisk tabell öfver Njurunda pastorat*.
- Nilsson, Johan, 1979, ”Beskrifning öfver Wallentuna Socken belägen uti Stockholms Län och Wallentuna Hd”, *Sockenbeskrivningar från 1850-talet*.
- Nilsson, Sten Åke, 2005, *Fragment av liv. En biografi över Carl Samuel Graffman*.
- Nolin, Catharina, 1999, *Till stadsbornas nytta och förlustelse. Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*
- Odenrants, Johan Fredrik, 1815, ”Försök till Beskrifning öfver Wårdsbergs Socken i Östergötland, med en Tabell öfver Hemmanens Ägorymder, förmoner och Onera”, *Östgötha Kongl. Hushålls-Sällskaps Handlingar*, andra häftet.
- Olausson, Magnus, 1993, *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*.
- Osbeck, Pehr, 1922, *Utkast til beskrifning öfver Laholms Prosteri*.
- Palmgren, Carl G, 1992, ”Leksbergs socken”, *Den gamla Leksberg. Fyra sockenbeskrivningar från åren 1786–1914*, utg. Åke Möller.
- Petri, Johan Erik, 1968, *Hölö socken*.
- Pocock, D.C.D., 1979, ”The novelist’s image of the North”, *Transactions of the Institute of British Geographers*.
- af Pontin, Magnus Martin, 1850, ”Anteckningar öfver Politiska händelser och Naturhistoriska föremål under resor till Skåne år 1810”, *Samlade skrifter. Första bandet*.
- Portin, Johan, 1967, *Samlingar til Beskrifning öfver Öfver Torneå Sockn uti Västerbottns Höfdingedöme*.
- Radloff, Fredric Wilhelm, 1983, *Beskrifning öfver Roslagen*.
- Reenstierna, Märta Helena, 1993, *Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839. I–III*.
- Selling, Gösta, 1937, *Svenska herrgårdshem under 1700-talet. Arkitektur och inredning 1700–1780*.
- Sjöborg, Nils Henrik, 1968, *Blekinges Historia och Beskrifning*.
- Staël von Holstein, Joachim, 1933, *Herrgårdsliv i Skåne för hundra år sedan. Joachim Staël von Holsteins dagböcker*.
- Tegnér, Esaias, 1882–1885, *Samlade skrifter. Jubelfestupplaga*.
- Törneros, Adolph, 1952–1962, *Brev och dagboksanteckningar av Adolph Törneros utgivna av Nils Afzelius*, I–IV.
- Ulväng, Göran, 2004, *Hus och gård i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*.
- Ulväng, Göran, 2005, ”Den föränderliga herrgårdsträdgården. Ekonomiska aspekter på några uppländska herrgårdars trädgårdar och parker under 300 år”, *Lustgården*.
- Ulväng, Göran, 2009, *Herrgårdarnas historia. Arbetet, livet och bebyggelse på uppländska herrgårdar*.
- Westberg, Berndt Gustaf, 1931, ”Pingstresan”, *1 kalesch genom Sverige. Reseminnen för hundra år sedan*, utg. Harald Schiller.
- Whyte, Ian D., 2002, *Landscape and history since 1500*.
- Widegren, Per David, 1817, *Försök till en ny beskrifning öfver Östergötthland*, I.
- Widmark, Per Henrik, 1945, *Beskrifning över provinsen Hälsingland hörande till Gävleborgs län. Första delen*.
- Vinge, Louise, 1992, ”När tiden står stilla: idyllens bilder”, *I musernas sällskap*, utg. Bernt Olsson, Jan Olsson & Hans Lund.
- Wretö, Tore, 1977, *Det förklarade ögonblicket. Studier i västlänsk idyll från Theokritos till Strindberg*.
- Zetterberg, Bengt Adolf, 1988, *Vid Glafs fjordens stränder. Beskrifning över Stavnäs socken år 1849*.
- Åhrstrand, Petter, 1768, *Beskrifning öfver Öland Besynnerligen det Norra Motet eller Fögderiet*.
- Åslund, Daniel, 1946, *Beskrifning jemte Statistisk tabell öfver Tuna Socken i Vesternorrlands Län*.
- Åström, Anna-Maria, ”Sockenboarne”. *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*, Helsingfors 1993, 424 s.

A Swedish Arcadia – the landscape in Swedish local descriptions, 1800–1860

by *Leif Runefelt*

Summary

This essay describes the view taken of the landscape in Swedish local descriptions during the first half of the 19th century, a genre in which a parish or a deanery and its economic activities, natural history and inhabitants were described mainly by agrarian persons of quality. Previous research has ascribed these local descriptions an informative function. They have been taken as civil servants' collections of local facts, passed on to an apparatus of national government which per se cannot command a full view of local particularities. This has resulted in ideological and rhetorical functions of the genre being left unexplored and in the question of its purpose not being problematised, especially as regards the early 19th century, the very period in which the production of local descriptions culminated. By analysing provincial descriptions in this genre, I show that the local descriptions cannot be viewed as texts for the impartial transmission of information but are instead ideological texts presenting an idealised, cosmeticised image of the landscape at the expense of other images. The present account is based on the argument underlying accounts of landscape histo-

ry recently, namely that cultural and ideological factors impact on the perception and description of landscapes. There is no such thing as an objective description of a landscape. Instead every landscape description is informed by the writer's values. Local descriptions filter off many types of Swedish landscape, such as conifer forests and swamps, so as instead to highlight the picture of a verdant, undulating and variegated landscape conferring both practical benefits and relaxation. This landscape is clearly influenced by the "English park" landscape so popular at the time. It was above all agrarian persons of quality who embraced this ideal, and the values appearing in landscape descriptions are the very ones pertaining to the world of the squirearchy. It is a depiction which idyllises the landscape, stresses immutability and tones down the importance of non-agrarian activities, markets and roads – an upper-class utopia. It is a landscape which is useful and productive without, as it seems, any work being done. All in all, through this idyllisation, local descriptions tie in with an ancient European pastoral tradition far removed from the objective transmission of information.

Keywords:

Local descriptions, Pastoral tradition, Landscape idyllisation, English park